

De invloed van de Opstand op de armenzorg in Deventer

Bert Bonhof, januari 2013

bron: "Deventer", Lodovico Guicciardini, 1613

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 Armenzorg voorafgaand aan de Opstand	5
1.1. Armenzorg in de Nederlanden voorafgaand aan de Opstand	5
1.2. Deventer voorafgaand aan de Opstand	6
1.3. Armenzorg in Deventer voorafgaand aan de Opstand	7
Hoofdstuk 2 Armenzorg in Deventer gedurende de Opstand	10
2.1. De situatie in Holland gedurende de Opstand	10
2.2. 1566-1578: Deventer garnizoensstad	10
2.3. 1566-1578: armenzorg	11
2.4. 1578-1591: de rampjaren	13
2.5. 1578-1591: armenzorg	14
2.6. Na 1591: Deventer frontierstad	17
2.7. Na 1591: armenzorg	18
2.8. De reorganisatie van de armenzorg in de zestiende en zeventiende eeuw	20
Conclusie	23
Literatuurlijst	24

Inleiding

Op 13 juli 1572 brandde, vanwege het oorlogsgeweld aan de rand van Deventer, het st. Jurriën Gasthuis met zijn graanschuren en stallen af. De troepen van Willem van Oranje waren hiervoor verantwoordelijk. In 1578 werd het herbouwde complex definitief verwoest. Het gasthuis moest naar binnen de stadsmuren verplaatst worden. Deventer had als stad veel te lijden onder de tachtigjarige oorlog (1566-1648)¹. Maar ook de armenzorginstellingen en de armen van de stad deelden mee in dit lijden. Deventer werd in deze jaren garnizoensstad, moest daarnaast ook gewonde soldaten herbergen en wisselde verschillende malen van kant in de strijd tussen Staatsgezinden en Spaansgezinden. De stad werd meerdere malen bezet en belegerd. Dit maakt Deventer interessant om nader te bekijken en te vergelijken met wat we weten van de armenzorg in Holland gedurende de Opstand. Was het effect op de armenzorg zo anders in Deventer? In de jaren dat er in het westen van de Republiek al vrede was, werd er om Deventer gevochten en lag de stad van 1591 tot aan de vrede van Westfalen aan het front.

De centrale vraag die ik daarom in dit stuk wil beantwoorden, is hoe de Opstand van invloed was op de armenzorg in Deventer aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw en hoe dit eventueel verschilde van de invloed op de armenzorg in Holland. De situatie in Deventer was wellicht dermate specifiek, dat de invloed wellicht afwijkend kan zijn van wat voor de Republiek in zijn algemeenheid gold. Hadden de armenzorginstellingen in Deventer extra te lijden onder de situatie (de aanbodkant van de armenzorg) en was de hulpvraag (de vraagkant van de armenzorg) groter? Ik zal dit proberen meetbaar te maken door naar verschillende variabelen te kijken. Hoe zat het met de inkomsten van de instellingen? Wat valt af te leiden voor de hulpvraag van de armen, oftewel de vraag naar bedeling zelf?

Belangrijk hierbij is dat Prak aangaf dat de armenzorg nergens in de Nederlanden onberoerd was gebleven onder de druk van de politieke en kerkelijke veranderingen die de Opstand teweeg had gebracht². De rol van de overheid voor wat betreft de armenzorg veranderde, mede in het licht van de reformatie en het humanisme, in de zestiende eeuw. Een geïntegreerd stelsel van armenzorg onder leiding van de publieke autoriteiten kwam op. Voorheen was de armenzorg ofwel vanuit de kerk, ofwel vanuit de overheden georganiseerd. Interessant is hierbij te kijken in hoeverre Deventer in dit plaatje past.

Om de centrale vraag te beantwoorden, zal ik kwalitatief onderzoek doen door gebruik te maken van secundaire bronnen. Er is over de Deventer situatie geschreven door o.a. André, Hogenstijn en Holthuis. Deze hebben gebruik gemaakt van de primaire bronnen uit het stadsarchief. Ik ben in de inventaris van het stadsarchief gedoken, maar de bronnen over de jaren en instellingen die in dit verband interessant kunnen zijn, hebben zij al geanalyseerd. Het

---

¹ Sinds de late Middeleeuwen hoorde het gebied dat we nu als Nederland kennen tot het Habsburgse Rijk. Geschillen tussen Philip II en vooraanstaande Nederlandse edelen en stedelijke autoriteiten leidden uiteindelijk tot de Opstand of tachtigjarige oorlog tussen Spaansgezinden en Staatsgezinden.

² M.Prak, 'Armenzorg 1500-1800' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (ed.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, (Amsterdam/Den Haag 1998), 49-90, 61.

tijdsbestek was te kort om dit werk nogmaals te doen. De gebruikte bronnen geven echter genoeg handvatten om van nut te zijn bij de beantwoording van de centrale vraag. Voor het niet specifiek Deventer deel van mijn verhaal zal ik met name gebruik maken van Prak en Van Leeuwen.

Om op de centrale vraag een antwoord te formuleren zal ik een aantal deelvragen proberen te beantwoorden. In het eerste hoofdstuk zal ik nader ingaan op de armenzorg in de Nederlanden voorafgaand aan de Opstand. In dit hoofdstuk zal ik ook specifiek ingaan op Deventer. Wat speelde er in deze middelgrote stad? Hoofdstuk 2 zal vervolgens gaan over de armenzorg in Deventer gedurende de Opstand. Eerst is het hierbij echter van belang, hoe het de Republiek tijdens de Opstand verging. Daarna zal ik kijken naar hoe de Opstand haar invloed op Deventer deed gelden. Om het stuk behapbaar te maken zal ik dit hoofdstuk opdelen in logische perioden uit de Deventer geschiedenis. Voor Deventer valt de Opstand uiteen in drie belangrijke fasen: het begin van de opstand (1568-1578), de voor Deventer zeer moeilijke jaren (1578-1591) en tenslotte de periode dat Deventer definitief tot de Republiek ging behoren (na 1591). Ik had ook voor een thematische indeling kunnen kiezen. Dat heb ik niet gedaan, omdat zal blijken dat de verschillende fasen bepalend zijn geweest voor de Opstand en de ontwikkelingen binnen de armenzorg in Deventer. In de laatste paragraaf van hoofdstuk 2 zal ik ingaan op de eigenlijk vraag van waarin de invloed van de Opstand op de armenzorg in Deventer verschilde met die op de armenzorg in Holland. Ik zal kort ingaan op enkele andere steden in de Republiek gedurende de Opstand. Hoe veranderde de rol van de overheid voor wat betreft de armenzorg? Ging dat in Deventer anders? Of kwam er op dezelfde manier als elders een geïntegreerd stelsel van armenzorg onder leiding publieke autoriteiten? Ik zal hierbij met name gebruik maken van Prak en zijn theorie over verschillende mogelijke patronen binnen de organisatie van de armenzorg, toetsen.

HOOFDSTUK 1 Armenzorg voorafgaand aan de Opstand

1.1. Armenzorg in de Nederlanden voorafgaand aan de Opstand

Vooraf in de grotere bevolkingscentra ontstonden vanaf de twaalfde eeuw gasthuizen of armenzorginstellingen³. De zorg die de gasthuizen verleenden, werd in de eerste plaats bekostigd uit fondsen waarmee de gasthuizen door stichters en weldoeners voorzien waren. Verder waren de losse giften van welgestelde burgers van groot belang. Zij deden regelmatig schenkingen of vermaakten bij testament hun bezittingen aan een gasthuis. Zo verwierven de gasthuizen in de loop der eeuwen veel huizen en landerijen. Verder hadden gasthuizen ook vaak inkomsten van zogenoemde kostkopers. Dat waren burgers die hun bezittingen aan een gasthuis overdroegen in ruil voor een verzorgde oude dag. Tenslotte verkregen gasthuizen vaak ook nog inkomsten door betalende gasten.

Geleidelijk gingen de armenzorginstellingen zich richten op specifieke groepen, zoals armen, zieken, ouderen, geesteszieken, pest- of lepralijders. Maar het onderscheid was niet altijd te maken. De armenzorg was in het einde van middeleeuwen in de Nederlanden zeer ongelijkmatig van aard en omvang, en ook weinig gespecialiseerd⁴. Iedere stad kende naast de armen en gebrekkigen die in gasthuizen verbleven, ook zogeheten thuiszittende armen⁵. In de eerste helft van de zestiende eeuw ontstond in heel Noordwest Europa behoefte aan een nieuwe benadering van de armenzorg, deels vanwege de bevolkingsgroei en deels vanwege de snelle expansie van de grote steden⁶. De behoefte aan vernieuwing kwam echter ook vanuit de humanistische kritiek. De invloedrijke en in Brugge woonachtige Spaanse humanist Juan Luis Vives wilde in zijn boek *De Subventione Pauperum* uit 1526 onderscheid maken tussen de "ware arme" en de niet ware armen. De meeste armen werden niet langer als een ongelukkig slachtoffer, maar als plaag voor de samenleving gezien. Een centrale instantie moest in het leven worden geroepen, onder toezicht van de stadsoverheid, waar elk geval beoordeeld en gecontroleerd werd⁷. Gasthuizen zouden teveel op basis van willekeur bedelen. Er diende een door de overheid georganiseerde vorm van armenzorg te komen. De plaatselijke overheid had erop toe te zien dat uit de armenfondsen en collectes alle plaatselijke armen voldoende verzorgd konden worden. Daar hoorden bedelen en landloperij niet bij. Armenzorg en ordehandhaving gingen hierbij hand in hand. Alle vormen van bedelarij moesten met harde hand worden onderdrukt⁸. Nieuw was de oppervoogdij van de plaatselijke overheid over alle armenfondsen en de vergaande bevoegdheid van die overheid om de bestemming van die fondsen te wijzigen, als dat nodig was. Kerkelijke en particuliere fondsen verloren hierbij hun autonomie.

---

³ J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800* (Hilversum/Leeuwarden 1997), 26.

⁴ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 54.

⁵ J. F. Benders, *Laatmiddeleeuwse stedelijke armenzorg in de noordelijke Nederlanden in regionaal vergelijkend perspectief* (Working paper, Utrecht 2010), 1.

⁶ M.H.D. van Leeuwen, *De rijke Republiek. Gilden, Assuradeurs en Armenzorg 1500-1800* (Den Haag/Amsterdam 2000), 77.

⁷ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 56.

⁸ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 5.

In navolging van Vives liet Keizer Karel V in 1531 een plakkaat uitgaan, waarin bedelarij werd verboden en een centralisatie van de armenfondsen werd afgekondigd. Prak geeft aan dat altijd werd gedacht dat dit plakkaat weinig invloed heeft gehad op de noordelijke Nederlanden. Maar hij wijst er op dat de Friese steden al wel vroeg (eerste helft zestiende eeuw) waren met hun hervormingen. Prak veronderstelt dat blijkbaar elders in de noordelijke Nederlanden de problemen minder acuut waren. Dit heeft volgens hem te maken met de mate van verstedelijking⁹. In de noordelijke Nederlanden was de bevolkingsgroei minder groot en was er dus ook minder grote veronderstelde armoedeproblematiek¹⁰. Maar hoe vroeg die invloed van het plakkaat ook zou zijn, in de loop van de zestiende eeuw begonnen verschillende steden in de Nederlanden hun arrangementen voor armenzorg te herzien¹¹.

Niet overal werden de hervormingen even snel doorgevoerd, maar de tendens is onmiskenbaar. Het uiteindelijke resultaat was uiteindelijk overal in de zeventiende eeuw een geïntegreerd stelsel van armenzorg onder leiding van de publieke autoriteiten¹². Dit kon echter wel verschillend ingevuld worden. Het varieerde van een volledig geïntegreerde stadsarmenzorg zoals in Delft, tot een veelvoudige door de kerken gedomineerde armenzorg zoals in Amsterdam¹³.

1.2. Deventer voorafgaand aan de Opstand

Deventer is een van de oudste steden van Oost-Nederland en kende als middelgrote stad in de zestiende eeuw een kleine tienduizend inwoners en vele armenzorginstellingen. De stad had in de twaalfde en dertiende eeuw zijn bloeiperiode als Hanzestad en als overslagplek voor stokvis en hout, gekend. Daarna werd Deventer geleidelijk aan overvleugeld door met name de Hollandse steden. Omdat Deventer echter op de kruising ligt van de handelsroute van west naar oost en de IJssel (die als verkeersverbinding tussen noord en zuid diende), groeide het in de veertiende en vijftiende eeuw nog wel uit tot internationaal jaarmarktcentrum¹⁴.

Amsterdammers waren voor de afzet van hun producten als boter, kaas, vis en lakens aangewezen geweest op de Deventer markten. Het zwaartepunt van de handel kwam echter vanaf het midden van de zestiende eeuw steeds meer op de Noordzee te liggen en niet op de IJssel. In Amsterdam ontwikkelde zich de stapelmarkt waar Duitse kooplieden hun inkopen gingen doen¹⁵. Deventer was als markt steeds minder nodig en Zwolle nam daarnaast ook nog de rol van Deventer over als doorgangsplaat tussen Duitsland en Holland. Qua handel kende Deventer dus een duidelijke teruggang.

---

⁹ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 56.

¹⁰ Van Leeuwen, *De rijke Republiek*, 77.

¹¹ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 55.

¹² Ibidem, 60.

¹³ Ibidem, 61.

¹⁴ Wel was trouwens, zoals later nog zou blijken, deze ligging in tijden van oorlog nadelig, omdat handelswegen dan als marsroutes werden gebruikt. De stad werd daarmee dan een militair strategisch doel.

¹⁵ C.M. Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten. Geschiedenis van Deventer gasthuizen en hun landerijen* (Deventer 1988), 55.

Wat verder van belang was voor de Deventer situatie, was dat (zoals overigens bijna overal elders in de Nederlanden) er een strijd speelde tussen katholieken en gereformeerden. Van katholieke zijde uit probeerde men van Deventer een voorpost van de contrareformatie te maken. Daarom werd de stad bij de kerkelijke herindeling van 1559 aangewezen als centrum van een nieuw bisdom dat Overijssel, Zutphen, Lingen en een groot deel van de Veluwe omvatte. Dit stuitte op verzet van Overijsselse burgers en de gereformeerden, die grote druk op het stadsbestuur uitoefenden om grotere vrijheden te verkrijgen¹⁶. Dit verzet werd mede gevoed door de toenemende armoede onder grote groepen van de Overijsselse bevolking. Ook was in Deventer zelf in de betrekkelijke periode van welvaart niet iedereen even goed meegekomen. Rond de Brink woonden de rijken, maar in de noordelijke helft van het Noordenbergkwartier en de oostelijke helft van het Bergkwartier heerste armoede en overbevolking¹⁷. Rond de stad was er sprake van rondzwervende bendes. Deze sociaal en religieuze onrust en ook het al genoemde strategisch belang van de stad, deed de Spanjaarden besluiten de stad uiteindelijk van een garnizoen te voorzien¹⁸.

1.3. Armenzorg in Deventer voorafgaand aan de Opstand

Vanaf de dertiende eeuw waren er in Deventer uit particulier of kerkelijk initiatief vele armenzorginstellingen ontstaan. Het ging om gilden, broederschappen en gasthuizen. Het Heilige Geest Gasthuis ontstond in die eeuw. Naast dit oude gasthuis zijn er daarna nog verschillende andere gasthuizen tot ontwikkeling gekomen. Voor het eind van de zestiende eeuw zouden er in totaal achttien gesticht zijn. De belangrijkste hiervan waren het st. Elisabeths Gasthuis, het st. Geertruiden Gasthuis, het st. Jurriën Gasthuis, het Oude Mannenhuis, het Voorster Gasthuis en het Hendrick Bruynshuis¹⁹.

Het is van belang om eerst even stil te staan bij een aantal gasthuizen dat later nog aan de orde zal komen. Het Heilige Geest Gasthuis, dat beschikte over een uitgebreid erf, was oorspronkelijk bedoeld voor vreemdelingen, zwervers en reizigers (ten tijde van de jaarmarkten vooral) die geen herberg konden betalen. Later werden ook zieke en arme burgers van de stad opgenomen. Aan het gasthuis was een gemeenschap verbonden van zusters en broeders. De zieken en armen konden een zogenaamde prove krijgen van het stadsbestuur. Bij toekenning van de prove kreeg de desbetreffende arme voor het leven eten, drinken en onderdak. Eventuele bezittingen vervielen aan het gasthuis. Aanvankelijk hielden zowel de kerk als de stadsoverheid toezicht op dit gasthuis, maar al vóór 1300 lijkt de stad de overhand te hebben gekregen. Al vroeg was er dus al een rol voor de stedelijke overheid. Naast de verzorging van

---

¹⁶ P. Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer Militair Demografisch Economisch 1578-1648*, (Houten/Deventer 1993), 26.

¹⁷ A. André, *Het Heilige Geest Gasthuis te Deventer tot het jaar 1600. Ontwikkelingen en samenstelling van het vermogen in het licht van de sociaaleconomische geschiedenis van Deventer* (Deventer 1983), 9.

¹⁸ Holthuis, *Frontierstad*, 26.

¹⁹ B. Vermeulen, *Razende mannen onrustige vrouwen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis te Deventer* (Deventer 2006), 67.

zo'n honderd zieken en armen binnen de muren (plus circa 35 proveniers), gaf het Heilige Geest Gasthuis ook wekelijks geld aan de zogenaamde thuiszittende armen in de stad. In de jaren zestig van de zestiende eeuw ging het om gemiddeld ongeveer vijftig gezinnen per week, met als uitschieter circa zeventig huishoudens in 1565²⁰.

Oorspronkelijke pand aan de Brink van het Heilige Geest Gasthuis

Het vermogen van het Heilige Geest Gasthuis bestond uit bezittingen op het platteland. Het gasthuis had bezit in Overijssel en op de Veluwe²¹. Het bezit was verkregen door erfenissen, schenkingen of aankoop²². Daarnaast had het gasthuis bezittingen in de stad, namelijk renten op woningen en renten op instellingen zoals de stad, de gezworen gemeente en het kapittel van de Grote Kerk.

Zoals gezegd waren er naast het Heilige Geest Gasthuis op den duur ook andere gasthuizen. Zo werd het Voorster Gasthuis gesticht rond 1475 uit de nalatenschap van de vermogende Geert Hakesberch. Dit gasthuis was bedoeld "voor arme luyden, veroldert ende kranck, van leden verlammet". Het st. Elisabeths Gasthuis, dat waarschijnlijk is gesticht in 1516 en nog steeds gelegen is op de hoek van de Bagijnenstraat en de Smedenstraat, ontwikkelde zich daarentegen tot een verblijf voor geesteszieken. Deze beide gasthuizen hadden in ieder geval een eigen boerenbedrijf, dat een belangrijke rol speelde. Het boerenbedrijf leverde producten en de eventuele overproductie kon te gelde gemaakt worden. Verder kon men patiënten passend werk laten doen²³. De gasthuisterreinen boden plaats aan schuren, stallen en werkplaatsen. Waarschijnlijk waren er ook moestuinen. Op akkers buiten de stadspoorten werd voedsel voor de bewoners en veevoer verbouwd. Verder bezat het gasthuis stedelijke weiderechten. Het mocht koeien en paarden op de stadswiden laten grazen. Op het erf hield men waarschijnlijk varkens en kippen²⁴. Het st. Elisabeths Gasthuis bezat zogenaamde

²⁰ Benders, *Laatmiddeleeuwse stedelijke armenzorg*, 7.

²¹ Maar ook bij Zwolle, Heino (twee polders, Mastenbroek en Liederbroek), Tjoene, Borgele, Wesepe, Gooiermarke, Heeten, Raalte en Ommen.

²² André, *Het Heilige Geest Gasthuis*, 25.

²³ C.M. Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis en Brinkgreven* (Deventer 1987), 26.

²⁴ Vermeulen, *Razende mannen onrustige vrouwen*, 102.

grondrenten, die we nu een soort van hypotheek zouden noemen. Verder had het gasthuis enkele huizen in eigendom²⁵.

Een ander gasthuis was het al genoemde st. Jurriën Gasthuis. De oudste vermelding van dit oorspronkelijk buiten de stad gelegen gasthuis dateert uit 1346. Het bood opvang aan lepralijders. Wegens het vermeende besmettingsgevaar bouwde men dit gasthuis in eerste instantie helemaal aan de rand van het Deventer grondgebied, nabij de Snipperlingsdijk. Tijdens de Opstand werd dit gasthuis, zoals al in de inleiding vermeld, meerdere malen platgebrand. Hierna werd besloten dit gasthuis te verplaatsen naar binnen de muren van de stad. Blijkbaar was de angst voor besmettingsgevaar kleiner dan de angst voor nieuwe oorlogshandelingen. Verder speelde mee dat het aantal leprozen steeds geringer werd en het aantal kostkopers steeg²⁶.

Een ander gasthuis was het st. Geertruiden Gasthuis. Dit was van oorsprong een armenhuis, maar herbergde ook pestlijders. De pest eiste in Deventer eeuwenlang een hoge tol, zoals nog in 1636 (ruim 2.800 slachtoffers binnen zes maanden). Naast deze gasthuizen kende Deventer nog tal van instellingen die zich bezighielden met opvang en verzorging van hulpbehoevenden²⁷.

Een van de al genoemde centraliserende maatregelen van Karel V uit 1531 was het geven van regels om fondsen voor armenzorg en gasthuizen te combineren. De bedoeling was het samenbrengen van vele, dikwijls kleine en weinig doelmatig werkende fondsen in één slagvaardige "gemeene borsse". In Deventer met zijn sterk versnipperde sociale zorg, zou dit besluit tot goede resultaten hebben kunnen leiden. Zoals in de meeste steden in de noordelijke Nederlanden echter, kwam van de keizerlijke plannen vooralsnog weinig terecht. Individualistische bestuurders van instellingen en stad wilden hun eigen bevoegdheden behouden. Nog heel lang zou de armenzorg versnipperd blijven²⁸. Bijna alle armenzorginstellingen stonden echter wel onder oppertoezicht van het stedelijk bestuur. De dagelijkse werkzaamheden werden aanvankelijk doorgaans verricht door religieuzen, broeders of zusters, terwijl vaak een priester was toegevoegd voor de zielzorg en de administratie. Geleidelijk aan werd de invloed van het stadsbestuur groter door de aanstelling van bestuurders uit eigen kring, provisoren genoemd. Ze moesten jaarlijks verantwoording afleggen op het stadhuis. Er was in Deventer dus al wel vroeg sprake van een duidelijke rol van de plaatselijke overheid op het gebied van toezicht. Al was dit enkel toezicht op het versnipperde geheel van armenzorginstellingen, elk met hun eigen inkomsten en fondsen.

---

²⁵ Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis*, 26.

²⁶ Vermeulen, *Razende mannen onrustige vrouwen*, 108.

²⁷ Zoals het Stappenconvent, het Van Mouwijckhuis, het Burgerweeshuis en enkele hofjes zoals het Meijers- en het nog bestaande Jordenshofje in de Kleine Overstraat.

²⁸ C.M. Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen. St. Geertruiden-St. Jozef*, (Deventer 1991), 31.

HOOFDSTUK 2 Armenzorg in Deventer gedurende de opstand

2.1. De situatie in Holland gedurende de Opstand

Om een vergelijking tussen Deventer en Holland in zijn algemeenheid te kunnen maken, zal ik eerst in moeten gaan op hoe de situatie in Holland was gedurende de Opstand. Het platteland was het meest kwetsbaar voor oorlogshandelingen²⁹. Tijdens een groot deel van de zestiende eeuw was het de Hollandse boeren voor de wind gegaan. De Opstand strooide echter roet in het eten. Belegeringen, inundaties en plunderingen in de jaren 1570 brachten de agrarische ontwikkelingen tot stilstand en veroorzaakten een daling in de productie en het afnemen van de handel. Als gevolg van de internationale politieke ontwikkelingen en de benarde financiële positie van het Spaanse rijk na het staatsbankroet van 1575, nam de militaire druk op de opstandelingen in het Noorden snel af. Door de pacificatie van Gent in 1576 eindigde de oorlogstoestand op Hollandse bodem. Slechts aan de grenzen van Holland ging de strijd voort.³⁰ Holland en Zeeland waren niet langer het slagveld. De bevolking was in de tijd daaraan voorafgaand verarmd, maar na 1575 hernam langzaam het leven er zijn gang en kon gewerkt worden aan herstel van het verwoeste land. En al gauw zat de Hollandse landbouw weer in de lift. Het herstel accelereerde in de jaren tachtig en kreeg het karakter van een snelle economische expansie³¹. De economische activiteiten in het westen van de Republiek namen een dermate hoge vlucht, dat zij tot de Gouden Eeuw zouden leiden. De steden in Holland kenden in de honderd jaar na 1550 een enorme bevolkingsgroei³². Vaak ging het hierbij om een verdubbeling in aantal.

Wat echter wel gebeurde was dat de Opstand zich vanaf 1576 verspreidde van Holland naar de landprovincies (in het oosten en het noorden), Brabant en Vlaanderen. Vooral in het Zuiden had men te lijden onder de oorlog. Niet voor niets kwamen er van daar grote immigratiestromen naar Holland op gang. Voor de boeren en steden in de landprovincies was de oorlog veel ingrijpender. Verwoesting kon met opzet gebeuren of min of meer per toeval door de grote troepenverplaatsingen. De grootste schade veroorzaakten de stelende en plunderende soldaten (vee, goederen en voedsel)³³. Handel en nijverheid hadden in deze gebieden, waartoe ook Deventer behoorde, flink te lijden. Maar hoe verging het Deventer, voorafgaand aan deze verplaatsing van de oorlog?

2.2. 1566-1578: Deventer garnizoensstad

Holthuis stelt dat zelfs met het inzicht dat er in de Europese handelsstromen structurele

---

²⁹ Van Leeuwen, *De rijke Republiek*, 363.

³⁰ A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1996), 240.

³¹ C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca.1630* (Hilversum 2001), 119.

³² Ibidem, 131

³³ Van Leeuwen, *De rijke Republiek*, 363

veranderingen gaande waren, waardoor de handel zich meer op Amsterdam concentreerde, er nog ruimte moest zijn geweest voor Deventer als stapelmarkt van Amsterdam. Het zou echter anders lopen³⁴. Vlak voor 1570 ging het met Deventer snel bergafwaarts. De handel stakte en de bouwactiviteit schrompelde ineen. De onveiligheid en belastingen namen toe.

Holthuis ziet de al genoemde strijd tussen katholieken en gereformeerden als belangrijkste oorzaak voor de onrust. Er dreigde oproer in de stad en in 1567 werd de gereformeerde godsdienst verboden. De Brusselse landsregering werd woedend over de eigenwijze houding van “die van Deventer”. De stad zou een broeinest van hervormingsgezindheid zijn. Verdachte elementen en geuzen zouden er een wijkplaats vinden. Ook de strategische ligging van de stad (aan de weg naar Duitsland, vanwaar de Nassaus de Nederlanden wilden belagen), trok de aandacht. Deventer moest bewaakt worden en dat kon het beste door het legeren van een garnizoen. Dit was het spookbeeld van iedere stad. De stad moest dan namelijk soldij voorschieten en zorgen voor voeding, huisvesting en verpleging van de militairen. Kazernes waren onbekend, zodat de soldaten bij de bevolking werden ingekwartierd. En het ging dan natuurlijk niet om graag geziene gasten³⁵.

Medio 1567 werd het sturen van een garnizoen nog afgekocht door het Deventer stadsbestuur voor de flinke som van 30.000 goudguldens. Na de slag bij Heiligerlee (23 mei 1568) hergroepeerden de Spaanse troepen zich en verzamelden zich in Deventer. Tien jaar lang zou er een garnizoen blijven³⁶. De stad had sterk te lijden onder het gelegerde garnizoen. De stadskas en kerkschatten moesten er aan geloven. Ook werden er huizen leeggeroofd. Een deel van de burgerij verliet hieropvolgend de stad³⁷. De bezetting van het garnizoen was tenminste telkens 900 manschappen. De Spanjaarden en de stadsregering hadden voortdurend conflicten met elkaar en in 1569 werden zelfs twee burgemeesters in gijzeling afgevoerd naar Brussel.

Het deed trouwens ook geen goed dat Deventer en Zwolle de kant van de opstandelingen kozen, toen in augustus 1572 graaf Willem van den Bergh, een zwager van Willem van Oranje, voor Kampen verscheen en de stad opeiste. Lang kozen ze echter niet de kant van de opstandelingen, omdat Zutphen veroverd en half uitgemoord werd door Spaanse troepen en dit genoeg intimiderend werkte³⁸. Deventer bleef gedwongen aan Spaanse zijde.

2.3. 1566-1578 armenzorg

Wat had het in de vorige paragraaf geschetste voor invloed op de armenzorg? Aangezien Deventer garnizoensstad was, moest de stadsregering voorzien in een militair hospitaal. Deventer beschikte over meerdere gasthuizen, zodat er geen nieuwe instelling hoefde te worden gesticht. Sommige armeninstellingen richtten zich op kostkopers of op bepaalde categorieën zieken. Het st. Geertruiden Gasthuis was echter een algemeen armenhuis, dat

---

³⁴ Holthuis, *Frontierstad*, 28.

³⁵ Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen*, 32.

³⁶ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 57.

³⁷ André, *Het Heilige Geest Gasthuis*, 10.

³⁸ Holthuis, *Frontierstad*, 27.

alleen tijdens epidemieën ook als pesthuis fungeerde. Buiten de schaarser wordende pestperioden kon het ook soldaten ontvangen. Waarschijnlijk is daarom het st. Geertruiden Gasthuis als militair hospitaal aangewezen bij de komst van het eerste garnizoen in 1568. In de oudst bewaard gebleven financiële administratie van 1569 is al sprake van verzorging van soldaten. De militaire bevelhebbers moesten betalen voor de verpleegprijs. Soms moest de stad hen aanmanen³⁹. Het was voor het st. Geertruiden Gasthuis een moeilijke tijd. De zorg voor zieken en gewonden (met name soldaten) zorgde voor een extra belasting. Vooral ook omdat de soldaten zich nogal eens vergrepen aan eigendommen van burgers en instellingen.

Een ander punt was dat de militaire bezetting het mogelijk maakte om de nieuwe kerkelijke bestuursstructuur, die in de Nederlanden de handhaving van de katholieke kerkelijke leer moest bevorderen, door te voeren. Deventer kreeg in 1570 Gilles van den Berg (Aegidius de Monte) als bisschop. De bestuurders van de gasthuizen (ook al waren dit bij particuliere instellingen soms leken) moesten hem rekening en verantwoording afleggen en konden door hem worden terechtgewezen, afgezet en vervangen. De teugels werden kortom aangehaald. Het zat de bisschop echter niet mee, want overal trof hij chaos en toen hij 1577 stierf kon er als gevolg van politieke verwickelingen geen opvolger worden aangesteld. De Deventer gasthuizen waren op dat moment niet onder een herzien kerkelijk regiem gebracht⁴⁰.

Een andere belangrijk gevolg van de Opstand was de komst van vluchtelingen. Zoals al in de vorige paragraaf aangegeven, moorden de Spanjaarden in 1572 half Zutphen uit. Dit betekende naast de al aanwezige soldaten, zieken en gewonden ook nog eens vluchtelingen in Deventer. Wel 150 zieken zochten een plek in het Heilige Geest Gasthuis. Dit waren er veel meer dan het huis kon bergen. De zusters leenden extra bedden uit de voorraad van het st. Jurriën Gasthuis. In elk bed lagen wel drie of vier patiënten. Ook werd stro gebruikt. Hogenstijn spreekt van een stapelplaats van menselijke ellende⁴¹. Er hing een doordringende stank en het besmettingsgevaar was er groot. In die tijd werden bijna 200 gasten en vier overwerkte zusters vanuit het hospitaal begraven.

Maar niet alleen armenzorginstellingen ondervonden gevolgen van de Opstand. Ook voor de thuiszittende armen had de oorlog gevolgen. Aan de opzet en omvang van Heilige Geest Gasthuis veranderde niets aan het begin van de oorlog, maar de uitdelingen aan thuiswonende armen werden teruggeschroefd. De oorlog betekende immers hogere prijzen en oplopende kosten voor het gasthuis. Exploitatie van bezittingen was in deze tijd moeilijk, zodat de inkomsten terugliepen⁴². Daarbij kwam nog eens dat de onrust op het platteland veel zwervers de stad en het gasthuis in joeg. Een andere schadepost was het grote aantal zieken (met name zieke soldaten), die verzorgd moesten worden op bevel van het stadsbestuur. Het Heilige Geest Gasthuis moest 150 zieke soldaten verzorgen⁴³. Ze werden overal gelegd: op geleende bedden, de graanzolder, deel en kerk. De minder zieken lagen op stro. Het Heilige

³⁹ Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen*, 32.

⁴⁰ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 57.

⁴¹ *Ibidem*, 57.

⁴² Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen*, 31.

⁴³ André, *Het Heilige Geest Gasthuis*, 19.

Geest Gasthuis vroeg daarom aan de stadsregering of ze de uitdelingen mochten verminderen of achterwege laten. André heeft gekeken naar de uitdelingen van het Heilige Geest Gasthuis voor de periode 1558 tot 1572⁴⁴. Alleen de jaarrekeningen van deze jaren zijn bewaard gebleven. Toch geeft dit een aardig beeld. Tot 1565 zie je de totale uitgaven oplopen van 41 tot 461 goudguldens per jaar. Waarna ze van 1566 tot 1572 weer afnemen van 357 tot 100 goudguldens per jaar. We moeten hierbij bedenken dat het om weekgeld van 3 a 4 stuiver per persoon ging⁴⁵. Een rekensommetje leert ons dat hiermee 60 tot 240 personen geholpen waren. André heeft het over vijftig gezinnen. Uiteindelijk echter werden deze uitdelingen van weekgeld voor gezinnen zelfs gestaakt in de loop van de jaren zeventig⁴⁶.

Het jaar 1576 was ook nog eens een pestjaar. Lijders van de pest klopten aan bij de gasthuizen. Deze liepen vol en de kassen leeg. Provisoren en stadsregeerders riepen om regelgeving voor de organisatie en financiering van armeninstellingen. Gasthuizen konden hun werk niet meer aan en sommige stonden aan de rand van een bankroet. Een eerste aanzet tot een uniforme bestuursinrichting voor de armeninstellingen waarover de stadregering wat te zeggen had, vond plaats in 1578 in een concordaat⁴⁷. En in dat jaar wisselde Deventer ook voor het eerst van zijde in de oorlog.

2.4. 1578-1591: de rampjaren

Tussen 1578 en 1591 volgde voor Deventer een zeer moeilijke periode. Holthuis spreekt zelfs van dertien ongeluksjaren⁴⁸. In 1578 sloegen de opstandelingen (onder bevel van de graaf van Rennenberg) hun beleg op voor Deventer. Na een belegering van drie maanden bracht Rennenberg de stad aan de kant van de opstandelingen. Officieel kwam er een religievrede, maar in de praktijk werd de katholieke godsdienst verboden. Tweemaal zou de stad nog van bezetting veranderen voor ze definitief aan de gereformeerde kant kwam.

Deventer was, zoals al gezegd, een twistappel in de godsdienststrijd tussen gereformeerden en katholieken, maar ook van militair strategisch belang. Overijssel werd beschouwd als het zwakste punt in de grens van de noordelijke Nederlanden en trok daarom de strijd aan. Het bezit van Deventer was cruciaal voor de verdediging van Holland en Utrecht⁴⁹. Naast veel menselijk leed heeft het beleg door Rennenberg de stad groot materieel verlies gebracht. Een deel van de muren werd verwoest. Bombardementen hadden echter ook het hart van de stad geraakt. Ook het optreden van het garnizoen was cruciaal: voedselvoorraden van burgers werden geplunderd, goud en zilver van kerken en burgers werd gestolen. Nadat de Staatse troepen in 1578 Deventer hadden ingenomen, waren de rollen omgedraaid. Maar ook de bevrijders van de stad plunderden de stad. De houding van veel

---

⁴⁴ Ibidem, 20.

⁴⁵ Ibidem, XI.

⁴⁶ Ibidem, 17.

⁴⁷ Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen*, 32.

⁴⁸ Holthuis, *Frontierstad*, 31.

⁴⁹ Ibidem, 32.

burgers was dan ook ambivalent. De gereformeerden op hun beurt verboden na 1578 het uitoefenen van het katholicisme. Dat had tot gevolg dat regels moesten worden opgesteld voor het beheer van kerkelijke en met de kerk verbonden vermogenscomplexen, met als doel deze te onttrekken aan de zeggenschap van de kerk.

De gevolgen van het beleg van 1578 waren ook niet gering voor het inwonertal van de stad. Ook in de jaren tachtig was er namelijk een uittocht van inwoners. In 1885 werd het zelfs verboden te vertrekken zonder toestemming. Als men zich hier niet aan hield, mocht men nooit meer in de stad wonen. Toch was de leegloop van de stad niet tegen te gaan⁵⁰. In de jaren 1575-76 was er volgens Holthuis nog duidelijk vertrouwen in de toekomst geweest. Er was volop bedrijvigheid bij de Waag (het hart van de handel) en de haringkoopman Herbert Dapper liet nog naast de Waag een majestueus huis bouwen. Maar in 1585 was Dapper in financiële problemen en twee jaar later was er bij de Waag bijna niets meer te doen⁵¹.

Beter werd het niet toen in 1587 de Spanjaarden Deventer door verraad van de Ierse bevelhebber Stanley weer in handen kregen. Er vond dus wederom een wisseling van de religieuze en politieke wacht plaats. De stadsregering werd dit keer van gereformeerden gezuiverd. Tegelijkertijd raakte in deze jaren de stedelijke kas zo leeg, dat aan op zich normale verplichtingen niet meer kon worden voldaan⁵². De stadschirurgijn had diverse ingekwartierde soldaten behandeld, maar de rekening kon niet volledig worden voldaan door de stad. In 1591 volgde tenslotte wederom een beleg en werd er weer grote schade aangericht.

2.5. 1578-1591 armenzorg

De stad werd tijdens het beleg door Rennenberg in 1578 drie maanden omsingeld. De voorraden levensmiddelen van de gasthuizen raakten op. Deze hadden weliswaar reserves proviand gevormd, maar op de soldaten van het in Deventer gelegerde garnizoen plunderden de provisiekamers van het Heilige Geest Gasthuis en het Voorster Gasthuis. Het stadsbestuur protesteerde onmiddellijk bij de militaire gouverneur van de stad. De burgers zouden worden uitgehongerd en de armen zouden de dood worden ingejaagd⁵³.

Toen het beleg was afgelopen liet het stadsbestuur “met dank aan God voor de bevrijding” honderd goudguldens aan de armen uitdelen. De inname van de stad echter leverde opnieuw grote schade op door het optreden van de soldaten. Na de inname bracht Rennenberg zijn gewonden naar het st. Geertruiden Gasthuis. In en rond de stad zwierven nogal wat ontslagen soldaten rond. Voor zonsondergang mochten ze zich van de stadsregering niet binnen de poorten van de stad bevinden, omdat ze dan hun toevlucht konden zoeken bij de gasthuizen. Het was een opluchting toen Rennenberg en zijn manschappen in 1579 vertrokken.

---

⁵⁰ Ibidem, 37.

⁵¹ Ibidem, 39.

⁵² Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 61.

⁵³ Ibidem, 57.

In 1579 en 1580 pleegde de stadsregering overleg met de gezworen gemeente (de vertegenwoordiging van de wijken in de stad) over een reorganisatie van de hulpverlening aan behoeftigen. De verantwoordelijkheid van de stad, zo was de opzet, moest worden versterkt ten koste van die van kerkelijke en particuliere instellingen⁵⁴. Twee documenten uit 1581 bevatten daarover beschouwingen en bepalingen: het discours over de kerkelijke goederen en de aalmoezeniersverordening. Het discours onderstreepte de noodzaak van toezicht op alle instellingen die zich met armenzorg bezighielden. De aalmoezeniersverordening was een uitgebreide regeling omtrent thuiszittende armen, armenzorginstellingen, tegengaan van bedelen, registratie en controle van armen en vakopleidingen voor de jeugd in de gasthuizen. Ten dele was de verordening een reactie op de buitengewone omstandigheden. In het bijzonder waren er vele jongeren die door de oorlog buiten elk gezinsverband leefden⁵⁵. In de gasthuizen werden werkplaatsen ingericht, waar de jongens een vak en de meisjes naaien en andere handwerken werd onderwezen.

De financiële positie van gasthuizen bleef inmiddels zorgelijk. De uitgaven stegen onrustbarend, terwijl de inkomsten daalden. Meer en meer waren de instellingen afhankelijk van giften en financiële steun door de stadsregering. Hiervan zijn verschillende voorbeelden. Zo kon het st. Geertruiden Gasthuis het financieel in 1579 niet meer bolwerken. De stadsregering stond een collecte in de kerken toe. Tussen 1580 en 1593 werd deze geregeld in tijden van financiële crisis gehouden⁵⁶. Ook stemde de stadsregering in met verhoging van het tarief voor draagkrachtige patiënten. Probleem was wel nog dat de meeste zieken niets konden betalen. Ook stond het stadsbestuur de provisors van het st. Elisabeths Gasthuis in 1582 toe, kosteloos turf te steken op een terrein van de stad. Ook werd in 1586 kwijtschelding van pacht verleend vanwege de kennelijke armoede van het huis⁵⁷.

Voor wat betreft het Oude Mannenhuis kon het aantal verpleegden, dankzij binnengekomen giften en goed beheer, gaandeweg de zestiende eeuw tot zestien klimmen. Toen echter de inkomsten door de oorlog verminderden, besloot het stedelijk bestuur in 1580 het getal te laten uitsterven tot twaalf. Het jaar 1580 was trouwens ook nog eens een pestjaar. Naast kerkcollectes werden ook een jaar lang straatcollectes gehouden. Uit een resolutie van de stadsregering van 4 januari 1580 blijkt dat ene Pijbe Pijbesson uit Friesland niet alleen heulde met de vijand (op dat moment Spanje), maar ook in het openbaar overspel had gepleegd. Hij moest en de vijand afzweren en als tegenwicht voor het overspel twee last rogge voor de armen geven. De rogge ging onder meer naar het st. Elisabeths Gasthuis. De stad kocht trouwens ook graan op voor verdeling aan de gasthuizen.

In 1582 vond een gesprek plaats over de moeilijke financiële toestand van het Heilige Geest Gasthuis. De provisors van dit gasthuis zonden de priester Gerryt Kruse, voor overleg

---

⁵⁴ Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen*, 34.

⁵⁵ Benders, *Laatmiddeleeuwse stedelijke armenzorg*, 8.

⁵⁶ Hogenstijn, *De Deventer Ziekenhuizen*, 33.

⁵⁷ Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis*, 26.

naar het stadhuis⁵⁸. Want juist de pachten in Mastenbroek en Liederboek (bij Zwolle) die altijd het meeste opbrachten, konden niet meer door de pachters worden beweid of gehoid. Er moesten zware belastingen worden opgebracht en er moest veel geld uitgegeven worden voor het herstel van verwoeste eigendommen (zoals de windmolen buiten de vesting en boerderijen bij de buurtschappen Riele, Borgele en Tjoene). Maar ook andere hoeven, korenschuren en hooibergen waren afgebrand. Bovendien was het in oorlogstijd onverantwoord, de landen tussen Wilsum en Wijhe (zoals gebruikelijk was) te benutten voor het vetweiden van twintig ossen. De kosten stegen met 200 a 300 procent⁵⁹. De inkomsten daalden zo ver dat ze ontoereikend waren voor het onderhoud van de vaste bewoners, terwijl er ook nog eens steeds meer mensen bij kwamen. Na het gesprek met Kruse, nam het stadsbestuur enkele maatregelen. Eén daarvan was dat proveniers niet meer mochten worden aangenomen, om zo de bedden voor de werkelijke armen vrij te houden⁶⁰.

In dezelfde tijd als het Heilige Geest Gasthuis kwam ook het Voorster Gasthuis in grote problemen⁶¹. In 1582 stelden de bewoners een smeekschrift op, gericht aan het stadsbestuur. Er werd verzocht om (opnieuw) provisoren te benoemen om de boel te redden. Het spaargeld, koren, vlees, spek en andere levensmiddelen waren op en het huis zou ter ziele gaan. Dus vroegen ze om in te grijpen in het bestuur! Blijkbaar omdat de provisoren nalatig waren.

Een regelrecht rampjaar was 1585. Er werden toen tenminste twee algemene bedelingsdagen ingesteld en collectes aan de kerkdeuren gehouden. Het stadsbestuur stelde rogge uit de stadsvoorraad ter beschikking aan de armen. In dat en de volgende paar jaar registreerden de voogden de armen in de rekeningen per straat bij naam, met aantekening van de omvang van de aalmoes en de duur van de bedeling. Na een bedelingsperiode van dertien weken bekeken de voogden of verlenging van de ondersteuning nodig was. Opvallend is de hulp in de vorm van geld en kleding aan (gezinnen met) kleine kinderen. Toen van de proviand voor de soldaten op de vestingwerken eens een half vat haring overbleef, werd dat verdeeld over de wezen en het st. Elisabeths Gasthuis. Ook verdeelde de stad in 1586 in beslag genomen zout dat illegaal was geëxporteerd onder armeninstellingen, waaronder het st. Elisabeths Gasthuis⁶². Het Heilige Geest Gasthuis kon de gewone porties eten voor de eigen bewoners niet meer verstrekken. Een "gemene tafel" werd ingericht. Alle bewoners van het gasthuis, armen en kostkopers, zouden in het vervolg met alle bedeelden van daarbuiten gezamenlijk hun maaltijden gebruiken⁶³. De tafelgasten mochten niets meenemen naar huis of naar hun gasthuis.

Nog eenmaal zouden de Spanjaarden in 1587 de stad in handen krijgen. Het st. Geertruiden Gasthuis was toen overvol. In 1589 deed het stadsbestuur een ordonnantie uitgaan over de vermindering van de kost der kostkopers en kostgevers in het Heilige Geest

---

⁵⁸ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 58.

⁵⁹ André, *Het Heilige Geest Gasthuis*, 19.

⁶⁰ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 60.

⁶¹ Ibidem, 61.

⁶² Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis*, 21.

⁶³ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 60.

Gasthuis op grond van de achteruitgang van zijn inkomsten. Ook kwam er in 1590 een verzoek van de provisors van het st. Geertruiden Gasthuis aan het stadsbestuur om hun inkomsten te vermeerderen. Uit financiële overwegingen nam het St. Elisabethgasthuis steeds meer kostkopers in huis, dus niet de echte armen. Ze moesten wel om het hoofd boven water te houden. De echt meer stabiele verhoudingen kwamen pas na 1591.

2.6. Na 1591: Deventer frontierstad

Na het beleg door prins Maurits kwam Deventer in 1591 definitief aan Staatse kant. Maar ook na 1591 zou Deventer nog invloed ondervinden van de oorlog. Deventer lag namelijk aan de "Frontier" (zo noemde men in die dagen het grensgebied van de Republiek) na 1591⁶⁴.

Overijssel was tot de jaren 30 van de zeventiende eeuw een gespleten gewest. De Staatsen regeerden Salland en de Spanjaarden Twente. Maar de grens was nergens duidelijk. Deventer werd een grensvesting. Handelswegen werden aanvoerroutes voor militairen. En er bleven garnizoenen. Aan het begin waren deze niet gewenst (met de slechte ervaringen van de jaren daarvoor nog in het achterhoofd), maar gaandeweg kwamen er verzoeken uit de stad om meer troepen te sturen (in 1621, 1623, 1629 en 1636)⁶⁵.

Dreiging door de nabijheid van Spaanse troepen was erin de jaren na 1591 voortdurend tot aan het twaalfjarig bestand van 1609-1621⁶⁶. De kosten van de legering van soldaten in de Republiek in die periode tot het twaalfjarig bestand, was in het gewest Overijssel duidelijk het hoogst. Maar ook het twaalfjarig bestand had zijn keerzijde. De handel met Duitse gebieden laaide namelijk niet op, omdat de Spanjaarden de handelsroutes naar het oosten in bezit hadden⁶⁷. In 1621 liep het bestand af. De strijd tussen Spanjaarden en de Nederlanders werd hervat, maar nu meer in internationaal verband. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw was de strijd vooral gevoerd in Holland en Zeeland. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw was het strijdgebied verplaatst naar de grensgebieden van de Republiek. Na het Bestand zou de nadruk komen te liggen op de Duitse gebieden en de gebieden ten zuiden van de grote rivieren. Dat betekende overigens niet dat het oosten van de Republiek buiten het strijdperk viel⁶⁸.

Verder was in de jaren na 1591 van belang dat Deventer te lijden had onder de economische oorlogsvoering: d.w.z. van de belastingen op de handel (dat geld moest opleveren voor de oorlogsvoering) en de handelsverboden⁶⁹. Ook de noodzaak tot fortificatie gaf trouwens een druk op de stedelijke financiën en slechts beperkte werkgelegenheid⁷⁰. De grenssteden van de Republiek werden tijdens de Opstand ontdaan van hun middeleeuwse

---

⁶⁴ Holthuis, *Frontierstad*, 45.

⁶⁵ Ibidem, 45.

⁶⁶ Ibidem, 48.

⁶⁷ Ibidem, 49.

⁶⁸ Ibidem, 51.

⁶⁹ Ibidem, 55.

⁷⁰ Ibidem, 91.

muren en voorzien van moderne aarden wallen⁷¹. Stedelingen en boeren moesten steeds meer belastingen betalen en soldaten huisvesten. Vermeesch gaat specifiek in op Gorinchem en Doesburg. Hij benadrukt de verschillen tussen Doesburg en het veel meer landinwaarts gelegen en al veel vroeger tot de Republiek behorende Gorinchem. Het bevolkingsaantal van Doesburg bleef stabiel (rond de 2000 inwoners) tussen 1560 en 1670, terwijl Gorinchem in dezelfde periode van 5700 naar 9300 inwoners ging. Doesburg lag in Gelderland en net als Deventer aan de IJssellinie. Na de oorlogsmalaise en de voortdurende blijvende oorlogsdreiging was het ook niet gek dat zich tussen 1579 en 1599 een dramatische teruggang van het inwonertal in Deventer voor deed. Holthuis acht een teruggang van meer dan 40% reëel. Slechts heel langzaam nam het inwonertal daarna weer toe, maar het aantal van 1579 werd pas in de achttiende of negentiende eeuw gepasseerd (afhankelijk van het uitgangspunt van 8000 of 10000 inwoners in 1579). Daarvan konden in “topjaren” 1500 soldaten en hun gevolg zijn⁷². Van Leeuwen heeft het over een verlies van een derde van de bevolking. Hij geeft aan dat dit een aantal was, waarvan Deventer zich in de vroegmoderne tijd nooit meer geheel zou herstellen⁷³. Deventer handelsbloei kwam ten einde door verschuivingen van handelzwaartepunt en marktverschuivingen, maar de oorlog versnelde het proces.

Voordelen waren er sowieso weinig, al zou nog op gewezen kunnen worden dat gezinnen na verloop van tijd een vergoeding kregen voor het huisvesten van soldaten. Vermeesch wijst erop dat dit interessant kon zijn voor de armere gezinnen. De vergoedingen waren niet slecht. Na 1595 werd er zelfs een landelijke regeling voor getroffen in de Republiek⁷⁴.

2.7. na 1591: armenzorg

De periode kort nadat Deventer definitief aan staatse zijde was gekomen, begon voor het st. Elisabeths Gasthuis niet florissant. Er is een verzoekschrift bewaard gebleven van kort na 1591 waarin de provisoren hun nood klaagden bij het stadsbestuur. De inkomsten waren karig en het gasthuis had geen geld om zijn verblijven te herstellen⁷⁵. Het gasthuis deed een verzoek aan het stadsbestuur om namens de armen een algemene collecte in de stad toe te staan en ook zelf bij te springen. Met behulp van een houten wandbord deed het gasthuis in 1602 een beroep op bezoekers van het gasthuis (de gereformeerde tendens is goed zichtbaar in de oproep: er wordt verwezen naar de beloning voor de gevers op de “jongste dag”). In het begin van de zeventiende eeuw ging het geleidelijk aan financieel beter met het st. Elisabeths Gasthuis⁷⁶.

---

⁷¹ G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1572-1680)* (Amsterdam 2006), 13.

⁷² Holthuis, *Frontierstad*, 121.

⁷³ Van Leeuwen, *De rijke Republiek*, 364.

⁷⁴ *Ibidem*, 78.

⁷⁵ Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis*, 33.

⁷⁶ *Ibidem*, 34.

Het belangrijkste voor de gasthuizen echter was dat ze vanaf 1591 onder het zeggenschap van de gereformeerde gemeente kwamen. De kerkelijke goederen kregen grotendeels nieuwe bestemmingen. Ze waren niet meer voor het levensonderhoud van priesters en voor het opdragen van missen, maar voor het onderhoud van predikanten, voor onderwijs en armenzorg. Ook veranderde er het één en ander qua personeel. De dagelijkse leiding van het Heilige Geest Gasthuis had bestaan uit twee inwonende priesters. Voor deze was geen plaats meer en de al genoemde priester Gerryt Kruse, die van 1552 af als rector de administratie gevoerd had, legde in mei 1592 voor de laatste keer rekening en verantwoording af. Het dagelijks beheer werd voortaan opgedragen aan twee provisors die door de stadsbestuur uit de gezworen gemeente werden gekozen. Deze moesten verantwoording afleggen aan de twee overprovisoren uit het stadsbestuur. Ook zusters waren een belangrijk onderdeel van het personeel geweest. In 1591 werden deze vervangen door betaalde krachten⁷⁷.

De meeste katholieke instellingen werden niet geliquideerd, maar het bestuur werd wel anders geregeld. De godsdienstige gilden en broederschappen, die katholiek waren, werden na 1591 trouwens wel opgeheven. Enkele door hen beheerde kleine liefdadige instellingen hielden daarmee op te bestaan⁷⁸. Maar dit gold dus niet voor alle. Zo bleef bijvoorbeeld het Henrick Bruynshuis bijvoorbeeld bestaan. Het bestuur ging enkel over in andere handen. Henrick Bruyns, een aanzienlijk burger uit Deventer, had in de vijftiende eeuw een hem toebehorende woning in de Diefsteeg tot huisvesting van acht arme vrouwen aangewezen. Aan het begin van de zestiende eeuw werd het beheer van dit Hendrick Bruynshuis opgedragen aan het gilde en de broederschap van het Heilige Sacrament in Onze Lieve Vrouwenkerk. In 1591 echter was voor het Heilige Sacramentsgilde (althans als bestuur van een armenhuis) geen plaats meer en heeft het stadsbestuur het beheer van dit huis anders geregeld. Een staat van jaarlijkse inkomsten werd opgemaakt en het dagelijks bestuur van het Bruynshuis werd zoals elders opgedragen aan twee provisors. Concluderend kan gesteld worden dat het stadsbestuur steeds meer invloed kreeg op de armenzorg na 1591.

Opvallend is echter dat ook na 1591, veel provisors nog overtuigde katholieken waren. Waarschijnlijk hield dit verband met het feit dat de gereformeerden in 1591 nog maar een kleine minderheid in de stad vormden. Pas in 1622 besloot de stadsregering, via een uitsterfysteem de katholieke provisors door gereformeerde te vervangen. Daar waar het bestuur al wel gelijk in gereformeerde handen over ging (bijvoorbeeld bij het st. Elisabeths Gasthuis) was volgens Hogenstijn de invloed van het invoeren van de kerkhervorming niet bijzonder groot⁷⁹. De gereformeerde stadsbestuurders regeerden het st. Elisabeths Gasthuis vanaf 1591 op dezelfde wijze als hun voorgangers van voor de reformatie. Onder de Republiek ontwikkelde de stad een uniform bestuursmodel voor de meeste armenzorginstellingen⁸⁰. Ook

---

⁷⁷ André, *Het Heilige Geest Gasthuis*, 14.

⁷⁸ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 67.

⁷⁹ Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis*, 33.

⁸⁰ *Ibidem*, 43.

in de bestemming van het Heilige Geest Gasthuis kwam, ook na 1591, geen verandering. Er zijn steeds kostkopers en door de stadsregering benoemde kostgevers gebleven. Ook bleef tot het eind van de zeventiende eeuw een bepaald vertrek voor behoeftige zwervers - men sprak van "dewandelaerscamer" - bestaan.

Dat Deventer frontierstad was, had ook gevolgen. Want hoewel Deventer stevig in handen was van de Staatsen, was het op het platteland nog zeer onveilig. Vandaar dat het archief van het Heilige Geest Gasthuis diverse sauvegardes (verklaringen van vrijgeleide) bevat. Dit betekende dat het gasthuis vrijgeleide kreeg om aan landbouw te doen buiten de stad. Het gasthuis kreeg verder vrijgeleide van de Spaanse zijde om haar inkomsten uit gebieden onder Spaans bewind te halen, maar alleen als de inkomsten werden aangewend voor humanitair werk⁸¹. Ook het archief van het st. Jurriën Gasthuis bevat voor de periode 1589 tot 1593 van deze verklaringen van vrijgeleide.

Het begin van de zeventiende eeuw betekende een periode van herstel voor de gasthuizen. Nadat in 1609 het twaalfjarig bestand was ingegaan kregen de burgers en de instellingen in de stad wat meer armslag om gebouwen te gaan herstellen of verbeteren. In 1611 sloten de provisoren van het St. Elisabethsgasthuis een belangrijke overeenkomst met de bewoonsters van het ernaast gelegen Waningshuis over ruiling en verbouw van woningen⁸². Met het imago zat het met de Deventer gasthuizen trouwens in die tijd wel goed. Hogenstijn geeft zelfs aan dat Deventer befaamd was om haar centrumpositie in de gezondheidszorg⁸³. Zo stuurde prins Maurits in 1603 tijdens het beleg van Den Bosch bijvoorbeeld 24 zieke soldaten van het Friese regiment om in het Heilige Geest Gasthuis te genezen. De verschillende gasthuizen hadden de moeilijke tijd overleefd en ze waren dus zelfs in de zeventiende eeuw landelijk bekend en in trek. Uiteindelijk is de invloed op het voortbestaan van de gasthuizen in Deventer niet desastreus gebleken. Al bleef het nog wel oorlog tot 1648. In 1629 nog zochten verjaagde en zieke boeren (tijdens de strijd tussen Frederik Hendrik en zijn Spaansgezinde neef Hendrik van den Berg op de Veluwe) van over de IJssel hun toevlucht in het st. Geertruiden Gasthuis.

2.8. De reorganisatie van de armenzorg in de zestiende en zeventiende eeuw

In de vorige paragrafen kwam de invloed van de Opstand op de armenzorg in Deventer aan de orde. Maar waarin verschilde nu de invloed van de Opstand op de armenzorg in Deventer met die op Holland? Over het algemeen was er pas sprake van grote veranderingen in het armenzorgstelsel in de Nederlanden na het uitbreken van de Opstand en de komst van de Reformatie. In de steden die na 1572 overgingen, werden de katholieke fondsen ter beschikking gesteld aan stedelijke instellingen en de gereformeerde kerk. Deze werd officieel

---

⁸¹ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 75.

⁸² Vermeulen, *Razende mannen onrustige vrouwen*, 177.

⁸³ Hogenstijn, *De Verenigde Gestichten*, 75.

weliswaar geen staatskerk, maar werd wel beschermd, begunstigd en bevoorrecht⁸⁴. Terwijl in andere gereformeerde landen de nieuwe kerk in alle opzichten de plaats van de oude overnam, bleef de Republiek halverwege staan. Van Deursen gaf aan dat de introductie van de Reformatie in de Nederlanden er één van onderop was (in tegenstelling tot in Duitsland, waar volgens de vrede van Augsburg 1555, de geloofsopvattingen van de vorst de kerkelijke gezindte van zijn onderdanen bepaalde). Elke onderdaan van de Republiek had de vrije keuze om zich bij de nieuwe kerk te voegen⁸⁵. Er was hooguit incidenteel sprake van onvrijwillige aansluiting bij de gereformeerde kerk. Deze kerk was in het begin een kerk van een kleine minderheid en kon niet zo maar zondermeer de rol overnemen die de katholieke armenzorginstellingen hadden gespeeld⁸⁶.

Rond 1580 gaven de door Opstand en Reformatie veranderde omstandigheden het streven naar centralisering een flinke impuls. Zo ontstonden overal aan het einde van de zestiende en in de loop van de zeventiende eeuw publieke armvoogdijen, die samen met stedelijke gast-/en weeshuizen onder toezicht van de overheid stonden. Waar particuliere belangen echter te machtig waren, bleven daarnaast onafhankelijke particuliere stichtingen bestaan⁸⁷.

Van Deursen gaf al aan dat de taakverdeling tussen kerkelijke en burgerlijke armenzorg lokaal sterk kon verschillen⁸⁸. Het ging om een "strijd" tussen het kerkelijk en burgerlijk bestuur. Het (al eerder dan Deventer) Staatse Holland kende al vroeg een begin van gereformeerd kerkelijk leven. Dit kon variëren en was afhankelijk van de mate van gereformeerde organisatie⁸⁹. Zo kende bijvoorbeeld Edam in 1566 al een sterke gereformeerde groep. Op eigen bijeenkomsten werd gecollecteerd voor de armen. Dit alles stuitte natuurlijk op weerstand en in 1567 moesten dertig gereformeerde Edammers de stad ontvluchten om aan vervolging te ontkomen. In 1572 veroverden de Geuzen Edam en toen waren de rollen omgekeerd. Nu moesten de katholieken vluchten. De kerkhervorming en daarmee de hervorming van de armenzorg werd dus al vanaf 1572 in Edam ingezet.

In Monnickendam had je een zeer grote groep doopsgezinden, waardoor de gereformeerden veel minder snel voet aan de grond kregen⁹⁰. In Purmerend ging het nog langzamer omdat zowel gereformeerden als doopsgezinden daar in aantal zeer gering waren⁹¹. Als we dat vergelijken met Deventer, waar het aantal gereformeerden in 1591 nog zeer gering was en de katholieken in de armenzorg tot 1622 nog een grote rol speelden, kunnen we concluderen dat de gereformeerde armenzorg in Holland al veel eerder inzette.

---

⁸⁴ Van Leeuwen, *De rijke republiek*, 78.

⁸⁵ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 79.

⁸⁶ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 57.

⁸⁷ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 6.

⁸⁸ L. Geudeke, 'Bédelen of bedélen. Kerkelijke en burgerlijke armenzorg op kleinstedelijk niveau: Edam, Monnickendam en Purmerend (1572 - 1650)', in: M. van Os, J. Roelevink en G.J. Schutte (ed.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996), 118.

⁸⁹ Ibidem, 122.

⁹⁰ Ibidem, 123.

⁹¹ Ibidem, 124.

Toch zou dit voor het uiteindelijke resultaat qua organisatie niet altijd het verschil uitmaken. In Amsterdam bijvoorbeeld probeerde het stadsbestuur aanvankelijk na de reformatie, net als stadsbesturen elders in de Republiek, de armenzorg naar humanistisch ideaal zoveel mogelijk in eigen hand te houden en centraal te organiseren. Toch gingen in de loop van de zeventiende eeuw de besturen en armvoogdijen van de diverse kerken een onmisbaar onderdeel vormen van het stedelijke sociale vangnet⁹². Elk kerkgenootschap kreeg zijn eigen armen en zijn eigen bestuur. Kerklidmaten moesten in geval van nood eerst naar hun eigen diaconie. Maar de oude instellingen bleven tegelijkertijd voortbestaan⁹³.

Wat hierin meespeelde was dat de Republiek als een federatieve staat uit de Opstand te voorschijn was gekomen. De provincies hadden er wat betreft binnenlandse aangelegenheden, een grote mate van autonomie. Nationale wetgeving ontbrak bijna geheel. De armenzorg was daarom in de Republiek vrijwel volledig een plaatselijke aangelegenheid⁹⁴. De afbakening van de wederzijdse bevoegdheden en taken verschilde van plaats tot plaats. Van Deursen geeft aan dat de meest rationele oplossing - ineensmelting van de inkomsten en gezamenlijk beheer - het minst geliefd was bij het volk. Verschillende armenkassen boden immers meer kans op toegang tot verschillende hulp⁹⁵.

Ook na 1600 echter bleef de armenzorg vrijwel uitsluitend een lokale aangelegenheid. Prak onderkent drie organisatiepatronen in de zeventiende eeuw. Ten eerste ziet hij het patroon van het gereformeerde bestuur en eventuele andere kerkelijke armbesturen die de eerste opvang deden en daarnaast de publieke instellingen die de overblijvende armen verzorgden. Ten tweede wijst hij op het mogelijke patroon waarin publieke en gereformeerde armenzorg samen vielen. En tenslotte schetst hij het patroon waarbij de publieke armenzorg en de kerkelijke armenzorg slechts een aanvullende rol op de particuliere armenzorg vervulden⁹⁶. In Deventer lijkt in de zeventiende eeuw sprake te zijn van het tweede patroon. Waarschijnlijk was dit zo omdat de stadsregering al tamelijk vroeg zijn rol opeiste en het aandeel gereformeerden in de bevolking aanvankelijk beperkt was.

Concluderend kunnen we stellen dat de organisatie van de armenzorg in de Republiek een complexe en zeer plaatselijke aangelegenheid was. Dat was in Deventer niet anders. Maar de reorganisatie van de armenzorg in Deventer vond echter wel ook zoals in Holland uiteindelijk plaats. Ook in Deventer veranderde de rol van de overheid met zijn, zoals in alle steden, lokale eigenheid. In Deventer was voor wat betreft de armenzorg al vroeg sprake van invloed van de stadsregering. Er was sprake van een tamelijk publiek systeem, waarbij de gereformeerden gaandeweg vanaf 1591 hun rol gingen vervullen.

---

⁹² E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e eeuw Amsterdam* (Hilversum 2005), 289.

⁹³ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 79.

⁹⁴ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 51.

⁹⁵ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 79.

⁹⁶ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 61.

Conclusie

Om nu concluderend terug te komen op de centrale vraag is het hopelijk duidelijk geworden dat de Opstand in Deventer voor in ieder geval de periode tot het begin van de zeventiende eeuw, een grote specifieke invloed had op zowel de armenzorginstellingen als de armen zelf. De instellingen hadden te kampen met schade aan hun bezittingen. Ook hadden ze minder inkomsten. De bereikbaarheid van de landerijen was namelijk een groot probleem in oorlogstijd. Ook werden er door de diverse instellingen meerdere malen verzoeken aan de stadsregering gedaan om financieel bij te springen. Door de oorlogssituatie was er ook duidelijk meer sprake van een vraag naar zorg. Er waren meer zieken, zieke soldaten en vluchtelingen. Voor wat betreft de armen zelf was het schrijnend dat de bedelingen minder werden in de rampjaren (1578-1591). Ook werden vreemdelingen uiteindelijk in die jaren geweerd. Er trad pas een herstel van de financiële situatie van de instellingen op aan het begin van de zeventiende eeuw.

Als we kijken naar de verschillen met de invloed op de armenzorg in Holland is het van belang dat de reorganisatie van de armenzorg later plaats vond dan in Holland. Deventer lag veel langer in oorlogsgebied. Voor wat betreft centralisering echter, in vergelijking met Holland, was de uitkomst gelijk. Tenminste in zoverre dat de uitkomst, zoals in de andere steden van de Republiek, diffuus was en zeer lokaal gebonden. De globale indeling in drie patronen van mogelijke uitkomsten van organisatie van de armenzorg door Prak is dan ook dit verband te hanteren. Deventer past wat dat betreft door zijn verscheidenheid prima in de theorie van Prak. Het patroon, waarbij de stedelijke armenzorg en de gereformeerde zorg samenvielen, lijkt het meest van toepassing op de Deventer situatie. Waarschijnlijk komt dit door het feit dat de gereformeerden in 1591 nog relatief gering in aantal waren in Deventer. Het werd in het begin van de zeventiende eeuw niet voor niets mode in Deventer om theologie te gaan studeren. Men kon zo in aanmerking komen voor de verschillende belangrijke nieuwe gereformeerde bestuursposten. In Deventer werd de eerste grote reorganisatie (toezicht op instellingen en regelingen voor de thuisarmen) vanuit de stadsregering in 1579 geïnitieerd. De stadsregering had dus al vroeg een vinger in de pap. Maar dat was ook in sommige andere steden binnen de Republiek het geval. Dus voor wat betreft de reorganisatie van de armenzorg laat Deventer niet zo'n ander beeld zien dan de steden in Holland.

Literatuurlijst

- André, A., *Het Heilige Geest Gasthuis te Deventer tot het jaar 1600. Ontwikkelingen en samenstelling van het vermogen in het licht van de sociaaleconomische geschiedenis van Deventer* (Deventer 1983).
- Benders, J.F., *Laatmiddeleeuwse stedelijke armenzorg in de noordelijke Nederlanden in regionaal vergelijkend perspectief* (Working paper, Utrecht 2010).
- Geudeke, L., 'Bédelen of bedélen. Kerkelijke en burgerlijke armenzorg op kleinstedelijk niveau: Edam, Monnickendam en Purmerend (1572 - 1650)', in: M. van Os, J. Roelevink en G.J. Schutte (ed.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996).
- Hogenstijn, C.M., *De Deventer Ziekenhuizen. St. Geertruiden - St. Jozef* (Deventer 1991).
- Hogenstijn, C.M., *De Verenigde Gestichten. Geschiedenis van Deventer gasthuizen en hun landerijen* (Deventer 1988).
- Hogenstijn, C.M., *St. Elisabeths Gasthuis en Brinkgreven* (Deventer 1987).
- Holthuis, P., *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer Militair Demografisch Economisch 1578-1648* (Houten/Deventer 1993).
- Kuijpers, E., *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e eeuw Amsterdam* (Hilversum 2005).
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1630* (Hilversum 2001).
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (ed.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998), 49-90
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500 -1800* (Hilversum/Leeuwarden 1997).
- Van Deursen, A.Th., *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1996).
- Van Leeuwen, M.H.D., *De rijke Republiek. Gilden, Assurateurs en Armenzorg 1500-1800* (Den Haag/Amsterdam 2000).
- Vermeesch, G., *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1572-1680)* (Amsterdam 2006).
- Vermeulen, B., *Razende mannen onrustige vrouwen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis te Deventer* (Deventer 2006).